

- Бенера В. Є. Самостійна робота студентів у вищій школі України: історичні трансформації (друга половина XIX – кінець XX ст.): монографія / В. Є. Бенера. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 640 с.)
- Факультет (Историко-филологический) Харьковского университета за первые 100 лет существования (1805–1905): [под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея]. – Харьков: изд. ун-та, 1908. – 8 СХІІ 4/161. Ч. ІІ. Библиографический словарь профессоров и преподавателей. – 1908. – 390 с. – 15 л. портр. [74 фото].
- Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине 1875-1900. Нежин. – 1900. – 120 с.
- Записки Императорского Новороссийского университета. – 1904. – Т. 99. – С. 9-11.
- Левицька Н.М. Вищі жіночі курси – складова системи вищої гуманітарної освіти України (ІІ пол. XIX – поч. XX ст.) / Н.М. Левицька // Університет: науковий історико-філософський журнал. – 2011. – № 5. – С. 69-76.
- Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос / М. Грушевський. – СПб. – 1907. – С. 6.

Левицька Н. Н. Обеспечение научно-педагогическими кадрами высших гуманитарных учебных заведений Украины во второй половине XIX – начале XX вв.

На основе комплексного изучения архивных и литературных источников рассмотрены основные подходы формирования кадрового потенциала в высших гуманитарных учебных заведениях с целью усовершенствования учебного процесса. Проанализированы и обобщены направления подготовки будущих преподавателей вузов во второй половине XIX - начале XX вв. Определена роль ученых в преподавании гуманитарных дисциплин и развитии гуманитарной науки. Сделан вывод, что научно-педагогические кадры в указанный период, в основном, формировались из контингента выпускников определенного вуза.

Ключевые слова: высшее гуманитарное образование, кадры, учебный процесс, профессор.

Levytska N. N. Providing the humanitarian higher educational institutions with research and teaching staff in the late nineteenth - early twentieth century.

Based on a comprehensive study of archival and literary sources was reviewed the main approaches of formation of human resources potential in higher humanitarian education in order to improve the learning process. Analyzed and generalized the directions of preparation of future teachers of higher educational institutions in the late nineteenth - early twentieth century. Was determined the role of scientists in the teaching of the humanitarian disciplines and the development of humanitarian science. Concluded that the scientific and pedagogical staff during this period, mostly formed from graduates of a particular university.

Keywords: higher humanitarian education, human resources, learning process, professor.

УДК 94:[061.2:61]"18/19"

I. М. Левченко

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ ЧЛЕНІВ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ У СФЕРІ ПРИРОДНИЧИХ НАУК У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті висвітлено роль членів Київського, Харківського та Новоросійського природничих товариств у міжнародних наукових зв'язках у другій половині XIX- початку XX ст. На основі аналізу законодавчих документів, архівних матеріалів, загальної педагогічної та природничої періодики розглянуто планування, види, джерела фінансування, спрямованість освітніх закордонних подорожей науковців-природознавців досліджуваного періоду в Російській імперії. Особливу увагу приділено відрядженням київських, харківських та новоросійських учених до зарубіжних науково-освітніх центрів.

Автором проаналізовано особливості організації освітніх закордонних подорожей членів природничих товариств, приділено увагу матеріальному забезпеченню закордонних відряджень.

Ключові слова: співпраця, відрядження, науково-освітні центри, вчені, природнича сфера, наукові дослідження.

Освітня реформа Російської імперії, відображена в університетському статуті 1863 року, була пов'язана із завданнями подолання її відставання від провідних держав світу за темпами науково-технічного й економічного розвитку. Зростала потреба в державній підтримці науки, як потужного чинника розвитку промисловості, сільського господарства, медицини тощо.

Упродовж 60-х рр. XIX ст. серйозною перепоною на шляху розвитку науки та освіти була проблема нестачі кваліфікованих науково-педагогічних кадрів, які б забезпечували якісне викладання в університетах. За таких обставин здійснити кардинальні зрушення в системі підготовки вітчизняних фахівців відповідно до найсучасніших вимог європейської науки було можливо лише за допомогою навчання молодих учених у провідних зарубіжних науково-освітніх центрах.

Документи, що проливають світло на історію міжнародних наукових зв'язків членів природничих товариств Харківського, Київського й Новоросійського університетів, широко представлені у фондах Центрального державного історичного архіву України м.Києва [19]. Цінні матеріали з історії міжнародної співпраці вітчизняних учених містяться у фондах Державного архіву міста Києва [1-4; 6; 9; 11; 16]. Джерельною базою статті служить педагогічна періодика [10; 13; 14; 17], в якій висвітлюється звітність про закордонні поїздки науковців. Важливим джерелом у дослідженні зазначеної проблеми є монографія О. Іваненко, в якій висвітлено міжнародні зв'язки Харківського, Київського й Новоросійського університетів [7].

Незважаючи на увагу сучасних вчених щодо окремих питань, пов'язаних з історією становлення та розвитку природничих товариств в Україні, малодослідженими залишаються питання особливості організації закордонних освітніх подорожей науковців-природознавців другої половини XIX – початку XX ст. Мета статті – висвітлити міжнародні зв'язки членів наукових товариств у природничій сфері в другій половині XIX – початку XX ст.

Закордонні відрядження були невід'ємною складовою підготовки кваліфікованих науково-педагогічних кадрів, які б забезпечували якісне викладання природничих дисциплін в університетах України. Університетські Ради визначали строк перебування за кордоном та схвалювали інструкцію з переліком рекомендованих дисциплін, а також строки подання звітів. Право організувати та фінансувати закордонні творчі поїздки українських науковців у період, що досліджується, надавалося науковим товариствам. Усі природничо-наукові товариства відігравали значну роль у розвитку передової науки, знань, популяризації досліджень, надавали можливість своїм членам взаємодіяти з закордонними колегами.

Зв'язки Університету Св. Володимира із зарубіжними науковими центрами мали важливе значення з точки зору покращення матеріальної бази закладів Київського навчального округу, їх забезпечення сучасним лабораторним обладнанням. До числа найцінніших придбань університетського зоологічного кабінету (1860) належать куплені у паризького натураліста Е.Верро рідкісні ссавці й птахи [1, арк.6]. Ординарний професор по кафедрі зоології К.Кеслер налагодив обмін дублетами з зоологічними музеями Відня, Праги, Мюнхена, Берліна, Бона й Варшави, а ординарний професор кафедри ботаніки, член природничого товариства, А.С.Рогович – рослинами з численними іноземними ботанічними садами [2, арк.6-7]. Влітку 1862 року ординарний професор анатомії О.П.Вальтер відвідав Велику Британію, Францію, Німеччину з метою придбання приладдя й препаратів для лекцій [3, арк.197].

Успішно розвивався книгообмін із зарубіжними культурно-освітніми установами. У 1873 році Київське товариство природознавців зголосилося надсилати свої праці до Бреславльського університету, а бібліотечним комітетом Університету Св. Володимира було прийнято рішення про надання Страсбурзькому університету «Университетских известий» в обмін на його видання [4, арк.1-3].

Поїздку на Червоне море здійснив у 1870 році ординарний професор по кафедрі зоології О.О.Ковалевський. Із закордонної поїздки до університетського зоологічного музею він привіз колекцію морських тварин, а вже через три роки здійснив цікаву подорож до Алжиру [5, с.266].

Цікавими та корисними були закордонні відрядження організаційного спрямування. Адже у спілкуванні народжується істина. Ординарний професор кафедри анатомії Київського університету В.О.Бец у 1872 році взяв участь у з'їзді природознавців і лікарів у Лейпцигу, де наукова громадськість високо оцінила його дослідження. Позитивні відгуки про наукові винаходи київського вченого були вміщені в австрійській періодиці за 1873 рік [6, арк.22зв.].

За науковим обміном у 1872 році ординарний професор мінералогії Новоросійського університету М.О.Головківський вирушив у подорож до Німеччини та Австро-Угорщини [7, с.107-109]. Один із активних учасників Київського товариства природознавців, ординарний професор кафедри мінералогії і геології К.М.Феофілактів здійснивав дослідження дилювіальних утворень в околицях Відня, Берліна, Альп. Не забував учений і про придбання необхідних приладь, які б допомагали проведенню навчального процесу. К.М.Феофілактів купив у Мюнхені й Берліні мікроскопи для мінералогічного кабінету, пристрій для виготовлення мікроскопічних частин, зразки мінералів і гірських порід придбав у Празі [7, с.107-109].

У 1885 році відомий учений-геолог, член Новоросійського природничого товариства М.І.Андрусов отримав Мікрюковську стипендію для наукового відрядження до Європи. Спочатку він відвідав Австро-Угорщину, де був слухачем лекцій професорів Віденського університету, готував статті до друку у місцевих наукових виданнях, відвідував музеї [8, с.16].

Через брак коштів для закордонних наукових подорожей вчені не мали можливостей відвідувати європейські міста з метою обміну наукового та практичного досвіду. Так, в інструкції, наданій 1887 року фізико-математичним факультетом Університету Св. Володимира приват-доценту Б.Я.Букреєву, зазначалося, що за виділені йому від міністерства народної освіти кошти неможливо переїздити з одного університету до іншого. Вчений обмежився заняттями в Берлінському і Лейпцизькому університетах [9, арк.18].

З метою вивчення морської фауни та продовження своїх досліджень, започаткованих у 1889 році у Севастополі, активний діяч Київського природничого товариства Ю.М.Семенкевич у 1891 р. мав можливість та бажання попрацювати на Віллафранківській зоологічній станції. Завдяки отриманому досвіду Семенкевич відзначив належний рівень організації науково-дослідної роботи на станції, її забезпеченість лабораторним обладнанням, стан бібліотеки тощо. Прикрим явищем, на думку науковця, залишалась матеріальна сторона з боку держави, яка не проявляла ініціативи у фінансуванні зоологічної станції. Ю.М.Семенкевич зауважував, що Віллафранківська зоологічна станція своїми здобутками повинна завдячувати професору О.О.Коротневу, який надавав великі грошові витрати на користь наукового закладу [10, с.7-8].

Міністерство народної освіти, розуміючи всю необхідність у закордонних поїздках науковців, інколи відправляло у відрядження по декілька чоловік. Так, у 1892 р. професор кафедри астрономії і геодезії Університету Св. Володимира М.Ф.Хандриков мав відвідати Гамбург задля придбання рефрактора; ординарний професор по кафедрі геології і мінералогії П.М.Венюков отримав закордонне відрядження з метою відвідування музеїв; ординарний професор по кафедрі ботаніки О.В.Баранецький виїхав за кордон для запозичення зарубіжного досвіду організації роботи ботанічних лабораторій; ординарний професор по кафедрі зоології О.О.Коротнев мав за мету поповнити новими експонатами університетський зоологічний музей [11, арк.5-8].

Майбутній член Новоросійського природничого товариства, вчений-зоолог Я.М.Лебединський у 1893-1894 рр. стажувався за кордоном та поглиблював свої знання у Німеччині, Австро-Угорщині, Великій Британії та інших країнах [12, с.191].

Неодноразово члени природничих товариств України приймали участь у міжнародних з'їздах науковців, де розглядалися глобальні питання того часу. Так, на 67-му З'їзді німецьких природознавців і лікарів Університет Св. Володимира представляли ординарний професор по кафедрі спеціальної патології і терапії В.Т.Покровський та ординарний професор кафедри механіки Г.К.Суслов [13, с.15].

Позитивним моментом для науковців природничої галузі були відвідини зарубіжних зоологічних станцій. Магістр зоології Новоросійського університету Я.М.Лебединський у 1897 р. здійснював дослідження на Марсельській і Туринській зоологічних станціях. Для удосконалення необхідних знань учений відвідував зоологічні музеї та лабораторії Цюриха, Женеви, Лозанни, Берна, Ліона, Відня, Гренобля. Лебединському пощастило поспілкуватися з відомим зоологом Швейцарії, який особисто познайомив його з мікроскопічною технікою, результатами своїх наукових досліджень, бібліотекою та лабораторією у Берні, яку він очолював на той час [14, с.6].

Член Харківського природничого товариства, професор кафедри географії А.М.Краснов у 1890 р. з науковою метою відвідав Сполучені Штати Америки і взяв участь у геологічному конгресі у Вашингтоні. В Бейтензорський ботанічний сад на о. Ява науковець здійснив поїздки у 1892 р. Китай, Японію, Мексику, Сполучені Штати Америки, о.Цейлон Краснов відвідав у 1895 році, а 1898 р. подорожував Туреччиною, Єгиптом та Італією [15, с.205].

У 1898 р. на острові Яву були відряджені активні члени Київського природничого товариства ординарний професор по кафедрі ботаніки С.Г.Навашин і лаборант кафедри зоології В.О.Караваєв. Науковці за кордоном виконували біологічні дослідження [16, арк.1-5]. Поталанило ординарному професору ботаніки Харківського університету В.А.Ротерту, який з 1899 по 1900 року був у закордонному відрядженні. Він працював у Лейпцизькій ботанічній лабораторії під керівництвом відомого науковця В. Пфєффера. Під час подорожі ботанік знайомився з унікальними приладами для лабораторних досліджень, яких у Харківському університеті бракувало. Особливо цікавим виявився кінематограф, який використовувався німецькими науковцями під час лекційних занять. Крім цього В.А.Ротерт збирав матеріали для доповіді на засіданні Харківського товариства природознавців, відвідував практичні заняття з бактеріології і ботанічному інституті, брав участь у традиційних ботанічних вечорах. На них робилися цікаві доповіді й обговорювалися актуальні наукові проблеми під керівництвом вищезгаданого Пфєффера [17, с.4]. Результатами своїх наукових надбань Ротерт поділився на З'їзді польських природознавців і лікарів у Кракові (1900 р.). Учений зробив дві доповіді, в яких представив результати своїх досліджень, здійснених у Лейпцигу й Харкові.

Видатною постаттю Новоросійського університету був відомий біолог І.І.Мечников. Слід зазначити, що активний член Новоросійського природничого товариства неодноразово бував у закордонних відрядженнях, зокрема, працював на Неаполітанській зоологічній станції. Ця подорож надихнула науковця на створення другої після французької бактеріологічної станції. Відомий дослідник Л.Пастер допоміг Мечникову в організації бактеріологічної станції. Внаслідок утисків з боку реакційних представників медичних кіл Російської імперії, Мечникову довелося виїхати до Франції, щоб продовжити свої дослідження з мікробіології та імунології в Інституті Пастера [18, с.86].

І.І.Мечников був членом майже всіх природничих товариств Російської імперії, членом-учасником Товариства біологів (Париж, 1893), Медичної академії (Париж, 1900), Інституту Франції (Париж, 1904), почесним членом Товариства екзотичної патології (Париж, 1908), здобув усі ступені ордену Почесного легіону та найпрестижнішу міжнародну нагороду – Нобелівську премію в галузі фізіології і медицини (1908). У 1904 році відомий науковець отримав привітання від співробітника інституту патологічної анатомії (Франкфурт-на-Майні) К.Вейгерта з нагоди здобуття ним статусу члена-кореспондента Паризької Академії Наук. В листі зазначається: «Вельмишановний колего! В останніх медичних щотижневиках міститься замітка, що Вас призначено членом-кореспондентом Паризької Академії. Я читав це з величезним подивом, оскільки вважав неможливим, щоб Ви вже давно не удостоїлися такої, правда великої честі. Власне кажучи, вітати Вас із цим я не можу, тому що Ви отримали лише те, що Вам давно належало по праву, привітати можна Академію, що вона, нарешті, отримала такого достойного члена, але все-таки я був дуже радий цьому...» [19, арк.20-20зв.].

Відвідав Велику Британію та Бельгію приват-доцент кафедри зоології, член Харківського природничого товариства М.Ф.Белоусов. У Лондоні, Кембриджі, Брюсселі науковець ознайомлювався з методиками викладання гістології і фізіології, відвідував науково-допоміжні заклади та вивчав новітню наукову літературу. Побувавши у Німеччині, Белоусов високо оцінив сприятливі умови для науково-дослідної роботи, досконалу матеріально-технічну базу й укомплектованість бібліотечних фондів, а також майстерні з виробництва найсучасніших лабораторних приладів, яких так бракувало в Російській імперії. Директор Лейпцизького фізіологічного інституту Е. фон Герінг особисто продемонстрував низку особистих дослідів для М.Ф.Белоусова [20, с.12]. Проаналізувавши європейський досвід організації практичних занять з фізіології і гістології, харківський науковець підготував доповідь для членів природничого товариства про доцільність його запровадження в Російській імперії.

У 1910-1911 рр. пощастило відвідати Німеччину ординарному професору кафедри ботаніки Харківського університету В.М.Арнольдї. В закордонному відрядженні науковець відвідав сад у Далемі, оцінив рівень наукової роботи та визнав його зразковим. Проаналізувавши науково-дослідні установи Німеччини, ботанік вбачав основну причину відставання ботанічного саду Харківського університету у недостатньому державному фінансуванні. В.М.Арнольдї брав участь в екскурсіях, під час яких ознайомився

з високогірною флорою Альп, зібрав колекцію грибів і квітів для університетського ботанічного музею. Свідченням інтересу європейської громадськості до наукового доробку харківського вченого стали публікації результатів його досліджень флори Малайського архіпелагу в зарубіжних періодичних виданнях [21, с.4-6].

Стажування у провідних європейських наукових центрах були важливою сходинкою в науковій кар'єрі вітчизняних учених, які не лише засвоювали нові знання за кордоном, а й ознайомлювали своїх зарубіжних колег із власними здобутками, що були невід'ємною складовою загальноєвропейського культурно-цивілізаційного поступу. Закордонні відрядження науковців фінансувалися Міністерством народної освіти й не задовольняли реальні потреби вищих навчальних закладів. Закордонні відрядження, які здійснювались з ініціативи вітчизняних вчених і не відповідали планам організації навчально-виховного процесу університетів, підтримувалися матеріально науковими товариствами або реалізовувалися за власний кошт. Молоді науковці ставили за мету під час перебування за кордоном прослухати лекції й відвідати семінари, попрацювати у сучасно обладнаних лабораторіях під керівництвом видатних учених, у бібліотеках, налагодити наукові контакти, познайомитися з науковими публікаціями, ще невідомими на батьківщині. Відвідуючи провідні закордонні науково-дослідні та освітні центри, вчені-природознавці не лише запозичували зарубіжний досвід організації навчально-виховної і науково-дослідної роботи, а й здійснювали його критичний аналіз.

Джерела та література

1. Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.465. – Спр.128. – Арк.12.
2. ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.128. – Арк.18.
3. ДАК. – Спр.127. – Арк.221.
4. ДАК. – Оп.312. – Спр.83. – Арк.18.
5. Библиографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834-1884) / За ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С.360.
6. ДАК. – Ф.16. – Оп.311. – Спр.183. – Арк.41.
7. Іваненко О. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.Іваненко. – К., 2013. – С.211.
8. Эйно О.Л. Николай Иванович Андрусов / О.Л.Эйно. – К., 1990. – С.266.
9. ДАК. – Ф.16. – Оп.325. – Спр.171. – Арк.38.
10. Семенкевич Ю. Отчет о поездке на Виллафранкскую зоологическую станцию зимою 1891 года // Университетские известия. – 1892. – №5. – С.95.
11. ДАК. – Ф.16. – Оп.331. – Спр.10 – Арк.45.
12. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Бібліографічний словник. – Одеса, 2000. – Т.3. – С.272.
13. Суслов Г. Отчет о заграничной командировке на летние месяцы 1895 г. // Университетские известия. – 1895. – №11.
14. Лебединский Я. Отчет о заграничной командировке с ученою целью в течении летних каникул в течении летних каникул 1897 г. // Записки Императорского Новороссийского Университета. – 1898. – Т.72. – С.47.
15. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Ред. И.П.Скворцова, Д.И.Багалея. – Х., 2008. – С.421.
16. ДАК. – Ф.16. – Оп.337. – Спр.69. – Арк.32.
17. Ротерт В.А. Краткий очерк о заграничной командировке // Записки Императорского Харьковского Университета. – 1901. – Кн.3. – С.106.
18. Мечников И.И. Страницы воспоминаний: Сборник автобиографических статей. – М., 1946. – С.287.
19. Центральний Державний історичний архів України у М. Києві. – Ф.2129. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.36.
20. Белоусов Н. Рапорт по поводу заграничной поездки летом 1903 года // Записки Императорского Харьковского Университета. – 1904. – Кн.3. – С.49.
21. Арнольди В.М. Отчет о заграничной командировке // Записки Императорского Харьковского университета. – 1902. – С.43.

Левченко И. Н. Международные связи членов научных обществ в сфере естественных наук во второй половине XIX - начале XX ст.

В статье освещена роль членов Киевского, Харьковского и Новороссийского естественных обществ в международных научных связях во второй половине XIX-начале XX в. На основе анализа законодательных документов, архивных материалов, общей педагогической и естественной периодики рассмотрено планирование, виды, источники финансирования, направленность образовательных поездок ученых-естествоиспытателей исследуемого периода в Российской империи. Особое внимание уделено командировкам киевских, харьковских и новороссийских ученых в зарубежные научно-образовательные центры. Автором проанализированы особенности организации образовательных поездок членов естественных обществ, уделено внимание материальному обеспечению заграничных командировок.

Ключевые слова: сотрудничество, командировки, научно-образовательные центры, ученые, естественная сфера, научные исследования.

Levchenko I. M. International relations members in scientific societies science in the late nineteenth - early twentieth century.

The article highlights the role of members of the Kiev, Kharkiv and Novorossiysk natural societies in international relations in the second half XIX- early twentieth century. Based on the analysis of legal documents, archival materials, general educational and natural periodicals considered planning, types, sources of funding, focus educational trips abroad scientists, naturalists study period in the Russian Empire. Particular attention is given to the assignment of Kiev, Kharkov and Novorossiysk scientists to foreign scientific and educational centers.

The author analyzes the features of educational travel internationally members of natural communities, the attention paid to material support international travel.

Keywords: cooperation, travel, research and educational centers, scientists, natural area research.